

Anna Kiersztyn
Kazimierz M. Słomczyński

Zakończenie

Badanie POLPAN 1988–2013 przypada na okres intensywnych przemian polskiego społeczeństwa, dostarcza zatem informacji umożliwiających analizę sposobu, w jaki zmiana systemowa wpłynęła na kształt struktury społecznej. Jeszcze w końcu lat 90. Henryk Domański (2000) argumentował, iż system nierówności społecznych polskiego społeczeństwa zbliża się do wzorca charakterystycznego dla współczesnego kapitalizmu. Przejawem tego był obserwowany wówczas wzrost nierówności powiązany ze wzrostem zależności zarobków od wykształcenia. Zwiększeniu roli merytokracji w dystrybucji wynagrodzeń nie towarzyszył jednak wzrost mobilności międzygeneracyjnej i wyrównanie szans w dostępie do ścieżek awansu społecznego.

Teza o utrzymujących się podziałach społeczno-ekonomicznych została powtórzona w jednej z ostatnich książek Domańskiego *Czy są w Polsce klasy społeczne?* (Domański 2015, por. też Cebula 2013, 2015). Trzeba jednak zaznaczyć, iż w ostatnich latach zaobserwować można w naukach społecznych ożywienie zainteresowania naukowego problematyką interesów i wartości (Ziółkowski 2000, 2015) i analizą podziałów klasowych ujmowanych nie tylko w kategoriach stratyfikacyjnych, ale również z punktu widzenia politycznej i ideologicznej dominacji (np. Woźniak 2012; Żuk 2008, 2010). W analizach tego typu, inspirowanych m.in. wczesnymi pracami Pierre’a Bourdieu (1986, 1987), akcentuje się sposób, w jaki nierówności klasowe przekładają się na zróżnicowania kultury i stylów życia (Gdula, Sadura 2012). Choć analizy te spotkały się także z ostrą krytyką, według której proponowana przez nie interpretacja teorii Bourdieu nie jest dobrze ugruntowana w socjologicznej tradycji i przedstawia zbyt uproszczony schemat klasowy (Gorlach, Foryś, Jasikowska 2014), ich rezultaty są godne uwagi, gdyż ujawniają nie tylko tradycyjnie pojmowane nierówności społeczne – przede wszystkim w wymiarze wykształcenia, statusu zawodowego i dochodu – ale również bariery społeczne zarówno między grupami społecznymi, jak i wewnątrz nich.

Problematyka klas, również w ujęciu relacyjnym – eksponującym zagadnienia dominacji i podporządkowania jednych kategorii społecznych innym

kategoriom społecznym – jest zatem ważną i aktualną dziedziną analiz socjologicznych i jako taka jest obecna zarówno w podstawowych założeniach teoretycznych projektu POLPAN, jak i w publikacjach wykorzystujących dane z tego badania, w szczególności gdy testom poddawano hipotezę o zaniku różnic klasowych (Słomczyński, Shabad 2000; por. też projekt badawczy: Słomczyński i in. 1989). Niniejszy tom przyjmuje jednak inną – również istotną – perspektywę badawczą. Jest ona bliska stratyfikacyjnemu ujęciu nierówności społecznych, nawiązującemu do tradycji analiz dystrybucji powszechnie pożądaných dóbr (por. np. Goldthorpe 2012; Marshall 1997).

W ramach przyjętego podejścia zróżnicowania społeczno-ekonomiczne pełnią dwojaką rolę. Po pierwsze, są obecne jako zmienna zależna w analizach zmierzających do identyfikacji czynników stanowiących – dawniej i obecnie – podłoże istniejących nierówności. Po drugie, wykorzystywane są jako zmienna niezależna w analizach konsekwencji owych nierówności, zarówno jeśli chodzi o dostęp do zasobów umożliwiających poprawę lub utrzymanie własnej pozycji, jak i w aspekcie świadomościowym. Przyjęte podejście analityczne pozwala na uchwycenie złożonego charakteru systemu stratyfikacji społecznej we współczesnej Polsce oraz analizę stopnia, w jakim w ramach tego systemu różne wymiary nierówności nakładają się na siebie i wzajemnie wzmacniają.

Wieloaspektowe ujęcie nierówności jest jedną z podstawowych cech niniejszej książki. W poszczególnych rozdziałach nierówności społeczno-ekonomiczne rozpatrywane są zarówno przy użyciu tradycyjnych wskaźników, jak poziom wykształcenia, pozycja zawodowa czy dochód, jak i z wykorzystaniem nowych możliwości oferowanych przez dane panelowe; przykładem może być opis historii zawodowych jednostek w celu scharakteryzowania ich szans na rynku pracy bądź analiza dynamiki pozycji dochodowej. Szerokie jest również spektrum możliwych konsekwencji nierówności poddanych analizie: od badanych już wcześniej poglądów dotyczących determinant sukcesu życiowego czy postaw wobec integracji europejskiej po zagadnienia stosunkowo nowe w badaniach stratyfikacyjnych, takie jak znajomość języków obcych, nadwaga i otyłość, stan zdrowia osób starszych czy powtarzalność poczucia deprivacji materialnej. Poniżej pokrótce przedstawiamy kilka głównych wniosków i naszym zdaniem ciekawych wątków badawczych, jakie wyłaniają się z lektury tekstów zamieszczonych w tej książce.

Ważnym celem analiz traktujących zróżnicowania społeczno-ekonomiczne w Polsce jako zmienną zależną jest ustalenie, w jakiej mierze obserwowane we wcześniejszych badaniach czynniki są nadal znaczące jako determinanty nierówności. Jest to zadanie istotne z uwagi na zmieniający się kontekst analiz – przy czym mowa tu nie tylko o zmianach związanych z samym przebiegiem transformacji w Polsce, lecz również o zmianach wynikających z szerszych

procesów globalizacji ekonomicznej – m.in. w sferze zatrudnienia. Biorąc pod uwagę skalę i doniosłość powyższych zmian, niektóre tendencje odnoszące się do czynników wyjaśniających zróżnicowanie społeczne okazują się uderzająco stabilne w czasie. Wyniki prezentowanych w niniejszej książce analiz pokazują, że stratyfikująca funkcja zawodu nie traci na znaczeniu, a zróżnicowanie społeczno-zawodowe pozostaje nadal podstawowym rodzajem strukturalizacji społecznej.

Inne zjawisko, które mimo zmiany społecznej pozostało uderzająco stabilne, odnosi się do zróżnicowań wzorów merytokracji w Polsce ze względu na płeć: podobnie jak to miało miejsce w okresie PRL, w warunkach gospodarki rynkowej kobiety z wyższym wykształceniem rzadziej i wolniej awansują w toku swojej kariery w porównaniu z podobnie wykształconymi mężczyznami. Analiza dynamiki merytokracji w podziale na płeć ujawnia, że za ogólnymi tendencjami, obserwowanymi już we wcześniejszych badaniach (wzrost merytokracji w okresie transformacji), kryją się trwałe zróżnicowania mające swoje źródła również w społecznych wartościach, wyznaczających role zawodowe kobiet i mężczyzn. Dodatkowym wyjaśnieniem powyższej tendencji jest zróżnicowanie trajektorii zawodowych kobiet i mężczyzn, zaobserwowane w innych analizach zamieszczonych w niniejszym tomie.

Wspomniane wyżej zmiany na rynku pracy w krajach rozwiniętych nie pozostają bez wpływu na system nierówności społecznych w Polsce. Pojawiają się nowe czynniki strukturalizacji zależne od formy zatrudnienia. W świetle prezentowanych w książce analiz, zatrudnienie na podstawie niestandardowych umów okazuje się często „ślepy maulkiem” dla pracowników, ponieważ wiąże się z wyższym ryzykiem ograniczonego i nacechowanego niepewnością uczestnictwa w rynku pracy – zwłaszcza w przypadku młodych pracowników rozpoczynających swoje kariery zawodowe. Tego typu wyniki sugerują, że dotychczasowe wyznaczniki statusu społeczno-ekonomicznego mogą się okazać niewystarczającym narzędziem opisu systemu nierówności społecznych i powinny zostać uzupełnione o nowe zmienne. Na rzecz takiej konkluzji przemawiają również wyniki innych analiz zamieszczonych w niniejszym tomie, które sugerują, iż stosowany często schemat podziału na grupy społeczno-zawodowe z biegiem czasu stracił na znaczeniu jako czynnik wyjaśniający zróżnicowanie sytuacji mieszkaniowej Polaków.

Druga grupa analiz zawartych w niniejszej książce polegała na ustaleniu, czy zmienne charakteryzujące pozycje jednostek w strukturze społecznej, takie jak: wykształcenie, zawód czy dochody, przekładają się na różnice w stanie zdrowia, znajomości języków obcych czy też rozbieżność opinii w kwestiach społeczno-ekonomicznych. Rezultaty odnoszące się do szeroko pojętego stanu zdrowia oraz znajomości języka angielskiego i rosyjskiego wśród badanych potwierdziły

znaczenie strukturalnych uwarunkowań w wyjaśnianiu tych charakterystyk. Z uwagi na fakt, że cechy tego typu mogą same w sobie determinować szanse życiowe jednostek, wyniki te skłaniają do przyjęcia hipotezy głoszącej, iż zmiany w strukturze społecznej są „zależne od ścieżki rozwojowej” (*path dependent*) i mogą prowadzić do polaryzacji (Esteban, Ray 2012), czy też do wystąpienia tzw. efektu świętego Mateusza (Merton 1968), w myśl którego „bogaci się bogacą, a biedni biednieją”. Szczególnie istotne jest uwzględnienie złożoności i dynamiki powyższych procesów mających odmienny przebieg i specyfikę w różnych kontekstach. Przykładowo, w przypadku deklarowanej znajomości języka angielskiego strukturalny determinizm wydaje się słabszy wśród najmłodszych kohort, co może wiązać się ze zmianami w dziedzinie szkolnictwa. Wydaje się również, iż w Polsce omawiane prawidłowości nie występują w odniesieniu do nadwagi i otyłości, mimo iż analizy z innych krajów wykazały, że obie cechy stanowią korelaty niskiej pozycji społeczno-ekonomicznej.

Analizy przedstawione w książce dostarczają kolejnych dowodów na prawdziwość tezy, że różnice w pozycji społecznej przekładają się na zmienne światopoglądowe, w szczególności te, które usiłują uchwycić poglądy legitymizujące istniejący w społeczeństwie system nierówności. Grupy, które można zaliczyć do „wygranych transformacji”, częściej wierzą w merytokrację, traktując sukces życiowy jako rezultat indywidualnej pracy i zdolności, a zarazem rzadziej popierają politykę redystrybucji w celu łagodzenia nierówności. Przegrani odwrotnie – widzą sukces jako efekt czynników będących poza kontrolą jednostek, i liczą, że państwo złagodzi wynikającą z tego niesprawiedliwość. Co więcej, poprawie obiektywnych wskaźników sytuacji materialnej w latach 2008–2013 nie towarzyszył spadek subiektywnego poczucia niezaspokojenia ważnych potrzeb życiowych – co może świadczyć o narastającym rozdźwięku między oczekiwaniami konsumpcyjnymi Polaków a realnymi możliwościami ich sfinansowania. Utrzymujące się poczucie niedostatku, w połączeniu z poczuciem niesprawiedliwości istniejących nierówności, potwierdza aktualność tezy o pęknięciu w strukturze społeczeństwa polskiego (Słomczyński, Janicka 2005), stanowiącym podstawę głębokich podziałów czy nawet konfliktów społecznych.

Warto na koniec podnieść kwestię natury metodologicznej. Mimo zróżnicowanego zakresu tematycznego i podejścia analitycznego przyjętego w poszczególnych rozdziałach, wspólnym mianownikiem tekstów zamieszczonych w niniejszej książce jest dynamiczne ujęcie analizowanych zjawisk. Mowa tu nie tylko o analizach porównujących parametry obliczone osobno dla poszczególnych fal badania POLPAN (typu *repeated cross-section*), które pojawiały się w wielu rozdziałach niniejszego tomu i które już wcześniej były dość licznie reprezentowane w rodzimej literaturze przedmiotu. Chodzi również o analizy wykorzystujące – na różne sposoby – panelowy i retrospektywny charakter danych, umożliwiający uchwycić

cenie zmian w sytuacji życiowej i poglądach poszczególnych jednostek biorących udział w badaniu, jak również zastosowanie modeli statystycznych pozwalających na kontrolowanie nieobserwowalnych różnic pomiędzy respondentami (np. regresje z efektami stałymi, *fixed-effects*, wciąż rzadko stosowane w polskiej literaturze). Przykłady zastosowań danych dynamicznych w niniejszej książce obejmują: analizę indywidualnych historii zawodowych na przestrzeni wielu lat, badanie zmian pozycji dochodowej gospodarstw domowych respondentów, analizę procesów pogorszenia bądź poprawy stanu zdrowia, a także liczne analizy zmian, jakim podlegały społeczno-ekonomiczne poglądy badanych i sposób percepcji własnej sytuacji materialnej.

Analizy tego typu nabierają szczególnego znaczenia w warunkach zwiększonej mobilności jednostek i zmienności indywidualnych trajektorii życiowych (por. Beck 2002). Pozwalają one bowiem w pełniejszy sposób ocenić status społeczno-ekonomiczny badanych i ich perspektywy na przyszłość, np. ryzyko utraty pracy bądź szanse jej znalezienia. Przykładowo, rosąca niestabilność i nieprzewidywalność kariery zawodowej sprawia, że dane o zatrudnieniu w danym momencie mogą okazać się niewystarczające do adekwatnego pomiaru pozycji społecznej – zwłaszcza w odniesieniu do młodszych kohort. Może się również okazać, iż większą moc wyjaśniającą mają wskaźniki uwzględniające trwałość określonej sytuacji (jak wykazano to w niniejszej książce w odniesieniu do subiektywnego poczucia deprivacji materialnej). Dlatego też kluczowym materiałem dla współczesnych badaczy struktury społecznej są dane pochodzące z szeroko zakrojonych badań panelowych. Choć wzrost zainteresowania analizą indywidualnych trajektorii biograficznych widoczny jest w zagranicznej literaturze, w Polsce analizy statystyczne danych dynamicznych w badaniach nierówności społecznych stanowią nadal rzadkość. Mamy nadzieję, że wyniki przedstawione w niniejszej książce pozwolą przynajmniej częściowo zapłacić tę lukę.

Bibliografia

- Beck, Ulrich. 2002. *Spółeczeństwo ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu, Pierre. 1986. *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Bourdieu, Pierre. 1987. What Makes a Social Class? On the Theoretical and Practical Existence of Groups. *Berkeley Journal of Sociology* 32: 1–17.
- Cebula, Michał. 2013. Społeczne uwarunkowania gustów i praktyk konsumpcyjnych. *Studia Socjologiczne* 2(209): 97–125.
- Cebula, Michał. 2015. Czy klasy społeczne się liczą? O (nie)przydatności analiz klasowych dla potrzeb marketingu. *Marketing i Rynek* 3: 9–19.

- Domański, Henryk. 2000. *Hierarchie i bariery społeczne w Polsce w latach 90-tych*. Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Domański, Henryk. 2015. *Czy są w Polsce klasy społeczne?* Warszawa: Krytyka Polityczna.
- Esteban, Joan, Debray Ray. 2012. Comparing polarization measures, [w:] Michelle Garfinkel, Stergios Skaperdas (red.), *Oxford Handbook of the Economics of Peace and Conflict*, s. 127–151. Oxford: Oxford University Press.
- Gdula, Maciej, Przemysław Sadura (red.). 2012. *Style życia a porządek klasowy w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Goldthorpe, John H. 2012. *O socjologii. Integracja badań i teorii*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Gorlach, Krzysztof, Grzegorz Forys, Katarzyna Jasikowska. 2014. Nie tędy droga: analiza klasowa i analiza nierówności w społeczeństwie zwrotu kulturowego. *Studia Socjologiczne* 1(212): 173–200.
- Marshall, Gordon. 1997. *Repositioning Class. Social Inequality in Industrial Societies*. London: SAGE Publications.
- Merton, Robert K. 1968. The Matthew Effect in Science. The reward and communication systems of science are considered. *Science* 159(3810): 56–63.
- Słomczyński, Kazimierz M., Goldie Shabad. 2000. Structural Determinants of Political Experience: A Refutation of the „Death of Class” Hypothesis, [w:] Kazimierz M. Słomczyński (red.), *Social Patterns of Being Political*, s. 187–209. Warszawa: IFiS Publishers.
- Słomczyński, Kazimierz M., Ireneusz Bialecki, Henryk Domański, Krystyna Janicka, Bogdan W. Mach, Zbigniew Sawiński, Joanna Sikorska, Wojciech Zaborowski. 1989. *Struktura społeczna: Schemat teoretyczny i warsztat badawczy*. Warszawa: IFiS PAN.
- Słomczyński, Kazimierz M., Krystyna Janicka. 2005. Pęknięta struktura społeczeństwa polskiego, [w:] Maria Jarosz (red.), *Polska. Ale jaka?*, s. 162–184. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Woźniak, Wojciech. 2012. *Nierówności społeczne w polskim dyskursie politycznym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Ziółkowski, Marek. 2000. *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego*. Poznań: Humaniorum.
- Ziółkowski, Marek. 2015. *Teoria socjologiczna a transformacja społeczeństwa polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Żuk, Piotr. 2008. *Struktura a kultura*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Żuk, Piotr (red.). 2010. *Podziały klasowe i nierówności społeczne : refleksje socjologiczne po dwóch dekadach realnego kapitalizmu w Polsce*. Warszawa: Oficyna Naukowa.